

Magdalena DUDA-SEIFERT

Uniwersytet Wrocławski

Tomasz MIKOŁAJCZAK

Współpracownik Akademii Sztuk Pięknych
we Wrocławiu

DZIEDZICTWO KULTUROWE ŻYDÓW WROCŁAWSKICH I JEGO UPAMIĘTNIEŃ – OCENA STANU ZAGOSPODAROWANIA I WYKORZYSTANIA NA POTRZEBY TURYSTYKI

1. Wprowadzenie

Turystyka kulturowa należy do najbardziej dynamicznie rozwijających się trendów wśród form spędzania czasu wolnego w ostatnim 20-leciu. Wobec zaspokojenia podstawowych potrzeb socjalno-bytowych członkowie społeczeństw przechodzących w fazę postmodernizmu poszukują nowych doświadczeń. Według A. Mikosa von Rohrscheidt jest to m.in. turystyka zorientowana na obiekty dziedzictwa kulturowego, których „głównym celem jest zetknięcie się uczestników z zabytkami, zespołami i miejscami uznanymi oficjalnie i powszechnie za dziedzictwo kulturowe świata, kraju bądź regionu” (MIKOS VON ROHRSCHEIDT 2008, s. 53). Poglębiecie poczucia odrębności, a z drugiej strony przynależności do grupy daje również poszukiwanie własnych korzeni, które uzewnętrzniać się może w podejmowaniu

podróży do miejsc pochodzenia przodków, a więc fenomenie tzw. turystyki sentymentalnej lub etnicznej. Oba wymienione typy turystyki mogą znaleźć oparcie w dziedzictwie kulturowym, będącym śladem historii mniejszości etnicznej na danym terytorium.

Dziedzictwo kulturowe oznacza „pomniki i grupy budynków o wybitnej wartości z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki oraz miejsca o wybitnej uniwersalnej wartości z historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego punktu widzenia” (MEDLIK 1995, s. 81). W rozumieniu autorów jednak jest to spuścizna kultury, której wartość mogła jeszcze nie zostać dostrzeżona, stanowi więc pewien potencjał dla rozwoju turystyki.

Prace badawcze nad dziedzictwem kulturowym, a następnie ochrona i adaptacja środowiska kulturowego stanowią warunek jakościowego rozwoju i prawidłowej konsumpcji produktu turystyki kulturowej w regionie (STUDZIENIECKI 1999).

2. Cel i metody pracy

Zadanie określenia zasobów, a następnie oceny stanu ich zagospodarowania i wykorzystania na potrzeby turystyki na przykładzie materialnego dziedzictwa Żydów we Wrocławiu oraz jego upamiętnień postawili przed sobą autorzy niniejszego opracowania. W tym celu przeprowadzona została inwentaryzacja zasobów w mieście. Uwzględniono przy tym obiekty związane z działalnością gminy i powstałe często ze składek jej członków. Uznano także za istotne upamiętnienia powstałe po 1945 r., rozumiane jako „wszelkie symboliczne formy zachowania i przekazywania pamięci o osobach i wydarzeniach oraz oddziaływania na emocje” (KOSMALA 2004). Autorzy zdecydowali się poddać analizie obie kategorie obiektów ze względu na możliwość potraktowania ich jako bazy dla rozwoju turystyki. Następnie ocena ich aktualnego stopnia wykorzystania dotyczyła w pierwszej kolejności zagospodarowania i przystosowania do pełnienia przez te obiekty funkcji turystycznych, a następnie dostępności informacji w publikacjach oraz Internecie oraz w postaci zorganizowanej oferty turystycznej.

Metody zastosowane w pracy to analiza materiałów źródłowych, literatury specjalistycznej i przewodników oraz zasobów Internetu, badania terenowe, wywiady i badania sondażowe. Na potrzeby inwentaryzacji korzystano z pozycji dotyczących żydowskiej kultury i historii (BORKOWSKI, KIRMEL, WŁODARCZYK 2008, ŁAGIEWSKI 1997, WŁODARCZYK, DUDA 2008,

ZIĄTKOWSKI 2000, 2004) oraz wydawnictw poświęconych architekturze miasta (*Atlas...* 1997, *Leksykon...* 2011). Dane te oraz informacje uzyskane w trakcie rozmów z przedstawicielami Gminy Żydowskiej i środowiska naukowego Wrocławia poddano weryfikacji poprzez analizę historycznych planów miasta (<http://wroclaw.hydral.com.pl/mapy/wroclaw>) oraz badania terenowe. Te ostatnie pozwoliły także ocenić dostępność i zagospodarowanie obiektów. Dane na temat informacji i oferty turystycznej analizowano na podstawie przewodników poświęconych kulturze żydowskiej (BURCHARD 1990, DYLEWSKI 2009, KRYCIŃSKI, OLEJ-KOBUS, KOBUS 2012) oraz przewodników turystycznych i stron internetowych. Poruszany temat ze względu na interdyscyplinarność został zrealizowany dzięki współpracy geografa i historyka sztuki.

3. Dziedzictwo materialne Żydów i jego upamiętnienia we Wrocławiu

Żydowska mniejszość we Wrocławiu odgrywała znaczącą rolę już od średniowiecza, kiedy miasto stało się jednym z większych jej skupisk w Europie Środkowej (ZIĄTKOWSKI 2000, ZAREMSKA 2005). W czasach oświecenia Wrocław był obok Berlina i Królewca jednym z trzech głównych centrów Haskali w Prusach (ZIĄTKOWSKI 2000). Już w latach 70. XIX w. Żydzi stanowili 1/5 rady miejskiej i często zostawali jej przewodniczącymi. W drugiej połowie XIX i na początku XX w. liczba ludności żydowskiej we Wrocławiu rosła szybciej niż w całych Prusach, a w efekcie sprzyjającej polityki władz pruskich i procesów asymilacji kulturowej nastąpił wzrost ich znaczenia w życiu społeczno-kulturowym i gospodarczym miasta (BORKOWSKI, KIRMIEL, WŁODARCZYK 2008). W okresie międzywojennym, przed dojściem Hitlera do władzy, liczba żydowskich mieszkańców miasta sięgnęła ponad 20 000, co czyniło je trzecim co do wielkości skupiskiem Żydów niemieckich po Berlinie i Frankfurtu nad Menem (ŁAGIEWSKI 1991, LENARCIK 2007). W rezultacie w mieście istniały cztery większe skupiska ludności starożytności, a działalność licznych stowarzyszeń i związków o charakterze religijnym, charytatywnym lub kulturalnym owocowała budową reprezentacyjnych gmachów. W okresie od XVII w. do 1939 r. funkcjonowało we Wrocławiu 26 bożnic i trzy cmentarze tej społeczności (DUDA-SEIFERT, MIKOŁAJCZAK 2012).

Najbardziej charakterystyczne ślady materialne historii mniejszości żydowskiej stanowią zazwyczaj synagogi oraz cmentarze. Jednocześnie to one

także najczęściej padały w pierwszej kolejności ofiarą planowej polityki eksterminacji narodu podjętej przez władze nazistowskie (PODOLSKA 2010). We Wrocławiu podczas Nocy Kryształowej 1938 r. większość z synagog uległa zniszczeniu, w tym całkowicie spalono największą – Synagogę na Wygonie. Naziści chcieli zgładzić nie tylko naród żydowski, ale też unicestwić materialny wyraz żydowskiej kultury, jej najcenniejsze pamiątki: cmentarze, synagogi, szkoły, dzieła sztuki. Na szczęście zamysł ten nie powiódł się w pełni (BURCHARD 1990). W okresie powojennym w latach 1968–1989 praktycznie zanikło życie gminy, mienie więc, które przetrwało, m.in. w postaci Synagogi Pod Białym Bocianem i cmentarzy, ulegało dalszej degradacji i postępującemu zniszczeniu.

Dopiero w latach 90. XX w. pojawiło się w Polsce zainteresowanie kulturą żydowską i śladami jej historii. Zaczęli przybywać cudzoziemcy ciekawi jej pamiątek, a także żydowscy pielgrzymi szukający miejsc pochodzenia przodków. Równocześnie część młodych ludzi w Polsce o takich korzeniach zaczęła podkreślać swoją żydowską tożsamość, a niektórzy spośród nich zaczęli się uważać za Żydów (WASZKIEWICZ 2007). Odrodzeniu uległa gmina żydowska we Wrocławiu, uruchomiono szkołę, kosztowną stołówkę, rozpoczęły działalność fundacje dbające o odnowienie życia kulturalno-religijnego ludności starozakonnej i renowację odzyskanego mienia.

Autorzy na podstawie przeglądu literatury i badań terenowych wybrali grupę 35 obiektów, które można określić jako dziedzictwo kulturowe Żydów bądź jego upamiętnienia we Wrocławiu (tab. 1). Wśród nich można wyróżnić kilka kategorii, a mianowicie:

- a) synagogi (jedna);
- b) cmentarze (dwa);
- c) siedzibę Zarządu Gminy Żydowskiej, w tym dawne pomieszczenia szkoły, dawną mykwę, kosztowną stołówkę oraz tzw. Małą Synagogę;
- d) obiekty użyteczności publicznej służące ludności żydowskiej: w sumie 16 (dwa szpitale, dwie siedziby fundacji – w tym jeden dawny dom prywatny, dwie siedziby towarzystw, trzy szkoły – w tym jeden d. dom prywatny, dwa przedszkola – w tym jedno pełniące też przez pewien czas funkcję sierocińca, po jednym Domu dla Kalek, Domu dla Samotnych Kobiet, Domu Opieki Społecznej, Zakładzie dla Przewlekłe Chorych, teatrze);
- e) zabytki ruchome w muzeach (dwa oddziały Muzeum Miejskiego);
- f) tablice i pomniki upamiętniające wydarzenia, miejsca i osoby (13).

Tabela 1. Obiekty żydowskiego dziedzictwa kulturowego oraz jego upamiętnienia we współczesnym Wrocławiu

Nazwa	Lokalizacja (ulica)	Czas powstania	Typ obektu
[1]	[2]	[3]	[4]
Synagoga Pod Białym Bocianem	Włodkowica 7/9	10.04.1829	Synagoga
Budynek Zarządu Gminy Żydowskiej, w tym Mała Synagoga	Włodkowica 5–9	1899	OUP
Tablica poświęcona Jakubowi i Lii Rot- baum	Włodkowica 5	2005	TP
Tablica upamiętniająca deportację Żydów do obozów zagłady	Włodkowica 9	1999	TP
Tablica pamiątkowa poświęcona d. Ży- dowskiemu Seminarium Teologicznemu	Włodkowica 14	2011	TP
Szpital Przy Murze	Włodkowica 25	1786, 1872	OUP
Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego	pl. Bohaterów Getta	1963	Pomnik
Tablica poświęcona koncertowi Sergiusza Kusowickiego	Krupnicza 15	1995	TP
Tablica pamiątkowa na domu Maxa Borna	pl. Wolności 4	2002	TP
Judaika na wystawie „1000 lat Wrocła- wia” w Muzeum Miejskim	Kazimierza Wielkiego 35	XIII–XX w.	ZR
Judaika w Muzeum Archeologicznym	Cieszyńskiego 9	XIII w.	ZR
Tablica upamiętniająca Willy’ego Cohna	Rynek 49	2010	TP
Siedziba Fundacji Oppenheima	pl. Solny 4	XVIII w.	OUP
Budynek administracyjno-biurowy Fun- dacji Fränckla, Instytut Pożyczkowy Fun- dacji	Ofiar Oświęcimskich 19	1869	OUP
Tablica upamiętniająca Edytę Stein	Kuźnicza 35	2005	TP
Teatr Żydowski, Towarzystwo Społecz- no-Kulturalne Żydów w Polsce;	Świdnicka 28	1949	OUP
Tablica pamięci Idy Kamińskiej	Świdnicka 28	2005	TP
Tablica upamiętniająca Synagogę na Wy- gonie, pomnik Nocy Kryształowej	Łąkowa 2a	1998	TP
Liberalny Zakład Nauczania Religii, Liceum Żydowskie Liberalne	Łąkowa 8	1. poł. XX w.	OUP
Towarzystwo Eintracht, Komisja Refor- mowana Zarządu Gminy Żydowskiej	Kościuszki 12/ Łąkowa 10	2. poł. XIX w.	OUP
Tablica pamiątkowa na domu N. Eliasa	Podwale 14	bd.	TP
Dom dla Kalek Fundacji Littauerów	Puławskiego 23/24	1907	OUP
Przedszkole; Muzeum Żydowskie, Siero- ciniec i Akademik Żydowski	Grabieżyńska 61– 65	1880	OUP
Żydowska Szkoła Powszechna, Szkoła Lauder Etz-Chaim	Żelazna 57 (d. pl. Pereca 3)	1907–1908	OUP
Przedszkole żydowskie	Krzycka 35	1916	OUP
Szpital żydowski, ob. Okręgowy Szpital Kolejowy	Wiśniowa 36/ Sudecka 92/96	1901–1903	OUP

[1]	[2]	[3]	[4]
Żydowski Dom dla Samotnych Kobiet Fundacji Beate Guttman	Wiśniowa 36a	1903	OUP
Żydowski Dom Opieki Społecznej Fundacja Schöttlanderów	Wiśniowa 81 (d. 35)	1896	OUP
Żydowski Zakład dla Przewlekłe Chorych	Sztabowa 93	1909–1912	OUP
Dom architekta P. Ehrlicha, ob. siedziba SP Szalom Alejchem	Jastrzębia 18–20	1905	DDP ob. OUP
Dom Edyty Stein, obecnie siedziba Towarzystwa im. Edyty Stein	Nowowiejska 38	ok.1870	DDP ob. OUP
Tablica pamiątkowa na domu E. Stein	Nowowiejska 38	2010	TP
Tablica pamiątkowa w 100. rocznicę użyskania świadectwa dojrzałości w murach szkoły przez Edytę Stein	Poniatowskiego 9 (LO nr I)	2011	TP
Stary Cmentarz Żydowski	Ślężna 37–39	1856	Cmentarz
Tzw. Nowy Cmentarz Żydowski	Lotnicza 51–53	1900–1901	Cmentarz

Objaśnienia: OUP – obiekt użyteczności publicznej, TP – tablica pamiątkowa, ZR – zabytki ruchome, DDP – dawny dom prywatny.

Źródło: opracowanie własne.

4. Aktualny stan zagospodarowania i dostępność badanych obiektów

Najistotniejszy z punktu widzenia turysty zainteresowanego żydowskim dziedzictwem kulturowym Wrocławia jest obszar wytyczony przez dzisiejsze ulice św. Antoniego, Włodkowica, Ruską, Krupniczą i pl. Bohaterów Getta, a więc rejon kształtującej się od XVII w. domeny społeczności żydowskiej. To na tym terenie koncentrowało się nowożytne osadnictwo żydowskie, a także powstały najstarsze nowożytne bożnice terytorialne, tutaj także w roku 1829 oddano do użytku Synagogę Pod Białym Bocianem (DUDA-SEIFERT, MIKOŁAJCZAK 2012). Obecnie w domu przy ul. Włodkowica 5–9 swą siedzibę ma wrocławski Oddział Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, a w podwórzu posesji nr 7/9 znajduje się Synagoga Pod Białym Bocianem, bodaj najbardziej rozpoznawalny zabytek kultury żydowskiej Wrocławia. Szczęśliwie ocalały od pożogi wojennej, od 1994 r. ponownie znajduje się w posiadaniu wrocławskiego Oddziału, zaś po gruntownej renowacji został udostępniony zwiedzającym w 2010 r. Synagoga przystosowana jest do sprawowania nabożeństw, lecz poza funkcją kulturową odgrywa także rolę sali koncertowej lub wykładowej bądź też miejsca spotkań, np. edukacyjnych. Ważną właściwością Synagogi jest także przy-

stosowanie jej do funkcji wystawienniczych. Od czasu oddania obiektu do użytku w jego wnętrzu, na pierwszej kondygnacji empor, można zwiedzać zorganizowaną przez Fundację Bente Kahan stałą wystawę dotyczącą historii Żydów wrocławskich, natomiast druga kondygnacja przeznaczona jest do organizowania wystaw czasowych. Synagoga wraz z Domem Modlitw udostępniona jest dla ruchu turystycznego, istnieje możliwość zwiedzania tych miejsc indywidualnie lub grupowo w towarzystwie przewodnika. Wszelkich informacji związanych z obsługą ruchu turystycznego udziela działające przy wrocławskim Oddziale ZG WŻ Centrum Informacji Żydowskiej. W podwórzu nieopodal Synagogi znajduje się granitowa płyta upamiętniająca deportację Żydów wrocławskich do obozów zagłady podczas II wojny światowej, a w bramie budynku tablica poświęcona Jakubowi i Lii Rotbaumom.

W 1995 r. powołano do życia Dzielnicę Czterech Wyznań, zwaną inaczej Dzielnicą Wzajemnego Szacunku, obejmującą także wymieniony powyżej obszar, w ramach której podjęły współpracę poza Gminą Żydowską wspólnoty wyznaniowe: rzymskokatolicka, ewangelicko-augsburska i prawosławna (*Dzielnica Czterech Świątyń* 2006). Władze Miasta Wrocławia wsparły tę inicjatywę poprzez uchwalenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i zaprojektowanie tzw. ścieżki kulturowej (*Uchwała Rady Miejskiej Wrocławia*, 2005). Celem projektu jest odtworzenie i udostępnienie mieszkańcom i turystom wartości kulturowych kwartału historycznego, ukazanie otwartości, tolerancji i wielokulturowości Wrocławia oraz wykreowanie atrakcyjnej trasy turystycznej (APANEL, OSSOWICZ 2010). W roku 2007 podjęto prace remontowe w obrębie Dzielnicy, których zakończenie przewidywane jest na rok 2015. W ich ramach wyremontowano fragment Promenady Staromiejskiej, zbudowano także nowoczesną kładkę pieszo-rowerową ponad fosą, wymieniono nawierzchnie chodników, wprowadzono stylizowane oświetlenie w postaci kunsztownych latarni przy ulicy Pawła Włodkowica, a ostatnio św. Antoniego, a także przygotowano do obrotu niezagospodarowane działki. Do tej pory dzięki dotacjom konserwatorskim oraz programowi „100 kamienic” wyremontowano już kilka budynków. Wzbogaceniu uległa okoliczna infrastruktura także o obiekty typowo turystyczne, takie jak hotel Puro przy Włodkowica 6. Wyraźnie oznaczono wejście do dzielnicy, na skrzyżowaniu św. Antoniego i Kazimierza Wielkiego, tworząc w 2012 r. skwer – miejsce spotkań z mapą dzielnicy i opisem najważniejszych atrakcji. Na parterze kamienicy przy ul. św. Antoniego 8 w 2012 r. ma powstać Centrum Informacji Turystycznej z kawiarnią (*Pięknieje...* 2012). Plany obecnego przewodniczącego Gminy obejmują remont i udostępnienie mykwy przy Włodkowica, a także otwar-

cie wejścia przez sąsiednią bramę i stworzenie ścieżki edukacyjnej na temat kultury ludności mozaistycznej, kończącej się w Synagodze Pod Białym Bocianem, jako swoistej jej kulminacji.

Nieopodal siedziby Oddziału, przy ul. Włodkowica 25, znajduje się budynek dawnego szpitala żydowskiego „Przy Murze”, wybudowanego w roku 1786, mieszczącego niegdyś cztery izby dla chorych, salę modlitewną oraz pomieszczenia Towarzystwa Pogrzebowego Chewra Kadisza. Obecnie budynek nie ma wyróżniających go cech stylowych bądź formalnych i pełni funkcje mieszkalno-usługowe. Budynkiem należącym pierwotnie do Fundacji Fränckla, mieszczącym niegdyś pomieszczenia administracyjne Instytutu Pożyczkowego, jest kamienica przy ul. Ofiar Oświęcimskich 19. Okazały, neogotycki budynek należy obecnie do prywatnego właściciela i jest wynajmowany różnym firmom. Przy pl. Solnym 4 mieści się kamienica, będąca niegdyś siedzibą założonej w 1890 r. Fundacji Oppenheima, której celem była opieka nad ubogimi członkami Gminy Żydowskiej oraz wspieranie żydowskich instytucji zajmujących się opieką społeczną. Cenny artystycznie budynek o XVII-wiecznej metryce obecnie pełni funkcje gastronomiczno-handlowe oraz mieszkalne.

Ważnym śladem obecności w przestrzeni miasta jednego z najbardziej okazałych obiektów żydowskiego dziedzictwa kulturowego jest granitowy pomnik przy ul. Łąkowej upamiętniający zniszczenie przez nazistów podczas „Nocy Kryształowej” Synagogi na Wygonie, która w czasach swego powstania w 1872 r. była jedną z największych tego typu świątyń w Cesarstwie Niemieckim. Przy ul. Łąkowej 8 mieścił się także gmach Żydowskiego Liceum Liberalnego, dziś będący siedzibą Wyższej Szkoły Zarządzania i Finansów we Wrocławiu, zaś przy ul. Łąkowej 10 (róg z ul. Kościuszki 12) znajdował się budynek Towarzystwa „Eintracht”, organizacji należącej do międzynarodowego stowarzyszenia łóż masońskich, a także Komisji Reformowanej Zarządu Gminy Żydowskiej, obecnie mieszczący w dwóch najniższych kondygnacjach Hostel Kościuszko, a w wyższych partiach nieużytkowany. Obiektem akcentującym dawną przestrzeń miasta związaną z życiem społeczności żydowskiej, choć bezpośrednio nieodnoszącym się do historii lokalnej, jest pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego, odsłonięty w 1963 r. nieopodal miejsca, w którym przed wojną znajdowała się Synagoga Bialska.

Jednym z elementów strategii władz Wrocławia w budowaniu wizerunku wielokulturowej metropolii jest odzyskiwanie i utrwalanie pamięci o nieistniejących już miejscach, bądź obiektach historycznych, odgrywających niegdyś ważną rolę w funkcjonowaniu danych grup społecznych lub wiążących się z działalnością uznanych postaci świata nauki, sztuki lub

kultury. Tego typu swoistą „recyklizację” pamięci stanowi umieszczanie w różnych punktach miasta tablic pamiątkowych w języku polskim i angielskim, wykonanych z tworzywa sztucznego, przywołujących pamięć zasłużonych osób lub przypominających o ważnych kulturowo miejscach. Jedną z podobnych tablic znajduje się nieopodal wejścia do Synagogi pod Białym Bocianem i zawiera krótką informację na temat historii obiektu. Inna tablica, przy ul. Włodkowica 14, upamiętnia dawne Żydowskie Seminarium Teologiczne, jedną z najważniejszych w Niemczech placówek oświatowych kształcących rabinów. Gmach seminarium uszkodzony został w wyniku działań wojennych, a następnie po wojnie uległ rozbiórce. Podobna w charakterze tablica umieszczona na elewacji budynku w Rynku 49 upamiętnia Willy’ego Cohna, historyka i kronikarza Wrocławia okresu wojny, zamordowanego przez hitlerowców.

Podobne formy upamiętnień słynnych mieszkańców Wrocławia pochodzenia żydowskiego, o charakterze najczęściej kamiennych lub metalowych płyt, odnaleźć można w różnych punktach przestrzeni miasta. Na budynku przy ul. Podwale 14 umieszczona jest tablica przywołująca pamięć o miejscu zamieszkania socjologa Norberta Eliasa, na gmachu Zakładu Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego znajduje się tablica upamiętniająca miejsce studiów Edyty Stein, z kolei wczesne lata edukacji E. Stein przypomina tablica we wnętrzu I LO. Przy pl. Wolności 4 znajduje się spizowa płyta poświęcona miejscu narodzin fizyka Maxa Borna, zaś na elewacji tzw. Nowej Giełdy umieszczona jest tablica upamiętniająca koncert wirtuoza kontrabasu Sergiusza Kusowickiego.

Dwa obiekty będące pamiątką po opiekuńczo-oświatowej działalności przedwojennych Żydów wrocławskich odnaleźć można w obrębie ulic Grabiszyńskiej, Pereca i Żelaznej. Są to: dawny sierociniec przy ul. Grabiszyńskiej 61–65 oraz dawny sierociniec, a następnie szkoła przy ul. Żelaznej 57. Budynek przy ul. Grabiszyńskiej wzniesiony został przez Fundację Heimanów z przeznaczeniem na sierociniec, który funkcjonował tu aż do lat 30. XX w. W latach 1933–1938 działało tu Muzeum Żydowskie, natomiast po wojnie utworzono przedszkole im. dr. Janusza Korczaka dla dzieci z rodzin żydowskich. Obecnie trójkondygnacyjny budynek podzielony jest pomiędzy trzy podmioty gospodarcze, parter zajmuje Autorskie Przedszkole Niepubliczne „Król Maciuś”, zaś wyższe kondygnacje Hostel Europa oraz firma Exist – zarządca nieruchomości. Szkoła przy ul. Żelaznej szczęśliwie zachowała swą dawną funkcję również w okresie powojennym. W tym miejscu działało VII Liceum Ogólnokształcące im. Szolema Alejchema i szkoła podstawowa. Po 1968 r. w budynku funkcjonował Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 8 oraz Specjalna Szkoła Podstawowa. W ro-

ku 2004 budynek wrócił do Gminy Żydowskiej i utworzono w nim przedszkole oraz szkołę podstawową Lauder-Etz Chaimz, przeniesioną następnie pod nazwą Szalom Alejchem do budynku przy ul. Jastrzębiej 18–20, dawnego domu architekta Paula Ehrlicha, zaś w roku 2012 przy ul. Żelaznej swą inaugurację miała Szkoła Podstawowa Fundacji Dialogu Kultur. W budynku szkoły mieści się także siedziba Fundacji Kultury i Edukacji Żydowskiej „Gesher”. Inną placówką opiekuńczą w przedwojennym Wrocławiu był żłobek i przedszkole Wrocławskiego Oddziału Żydowskiego Związku Kobiet przy ul. Krzyckiej 35, działający od 1916 r. jako fundacja Marcusa i Berthy Schottländerów. Dziś w silnie przekształconym architektonicznie budynku mieszczą się prywatne mieszkania. Opiekuńczy charakter miał także Dom dla Kalek, znajdujący się w kamienicy przy ul. Pułaskiego 23/24, która dziś pełni funkcje mieszkalno-usługowe.

Ważnymi miejscami na turystycznej mapie Wrocławia ze względu na walory historyczne i artystyczne są cmentarze ludności mozaistycznej. Spośród udokumentowanych od czasów średniowiecza czterech cmentarzy żydowskich do naszych czasów przetrwały dwa. Starszy z nich, przy ul. Ślężnej, zawiera cenny zespół rzeźby nagrobnej i małej architektury z przełomu XIX i XX w. Zamknięty po II wojnie światowej i wycofany z użycia w roku 1975 roku został wpisany do rejestru zabytków, zaś niedługo po tym fakcie rozpoczęto prace konserwatorskie i porządkowe. W 1991 r. cmentarz uzyskał status Muzeum Architektury Cmentarnej i został udostępniony zwiedzającym jako oddział Muzeum Miejskiego we Wrocławiu. Nekropolia ta przechowuje także najstarsze ślady kultury materialnej wrocławskich Żydów w postaci trzech spośród pięciu zachowanych średniowiecznych macew. Trzy nagrobki obecnie prezentowane są przy murze, nieopodal głównej bramy cmentarza, choć niestety nie towarzyszą im żadne tablice informacyjne. Wstęp na cmentarz jest odpłatny, w sezonie wiosenno-letnim w każdą niedzielę o godz. 12.00 cmentarz można zwiedzać wraz z przewodnikiem. Punkt sprzedaży biletów, znajdujący się w budynku przed bramą cmentarza, oferuje turystom przewodnik po nekropolii wraz z planem wybranych nagrobków oraz literaturę poświęconą historii Żydów wrocławskich.

Najmłodszą wrocławską nekropolią żydowską jest cmentarz przy ul. Lotniczej, utworzony w latach 1900–1901, który stanowi dziś własność wrocławskiej Gminy Żydowskiej i nadal pełni funkcje grzebalne. Plan zagospodarowania cmentarza z początku XX w. zakładał utworzenie obszernej, nowoczesnej nekropolii, zaopatrzonej w kaplicę połączoną krużgankiem z kostnicą oraz osobny budynek administracyjny, zaś kompozycja zieleni miała przypominać romantyczny park krajobrazowy. Do naszych cza-

sów przetrwały jedynie kostnica wraz z arkadowym łącznikiem, które z roku na rok ulegają stopniowej dewastacji, natomiast w okresie powojennym budynek zarządu oraz kaplica zostały całkowicie zniszczone i rozebrane. Obecnie obszar cmentarza częściowo stracił swój pierwotny układ, wiele z wytyczonych niegdyś alejek zostało zatartych, względemu uporządkowaniu poddano część znajdującą się najbliższej bramy wejściowej, natomiast dalsze fragmenty cmentarza porośnięte są bujną roślinnością, na wielu nagrobkach oraz zachowanych budynkach dostrzec można także ślady aktów wandalizmu. Na terenie cmentarza od 2006 r. trwają prace porządkowe. Cmentarz udostępniony jest do nieodpłatnego zwiedzania jedynie w niedziele, zaś w pozostałe dni dla umówionych grup.

Największym przedsięwzięciem przedwojennej wrocławskiej gminy żydowskiej we Wrocławiu w dziedzinie służby zdrowia było wzniesienie Szpitala Żydowskiego. Nowoczesna podówczas instytucja, wybudowana wyłącznie z prywatnych dotacji, a następnie rozbudowana o kolejne budynki, była czwartym co do wielkości żydowskim szpitalem Niemiec. Poza pomieszczeniami o charakterze medycznym zawierał on także kosztowną kuchnię oraz salę modlitewną. Obecnie obiekt pełni nadal funkcję zgodną z jego pierwotnym przeznaczeniem, wchodząc w skład Okręgowego Szpitala Kolejowego, choć po roku 1945 zniszczeniu, bądź przekształceniu uległa poważna część budynków. Najlepiej zachowanymi elementami kompleksu są budynek zarządu szpitala oraz budynek oddziału ginekologii przy ul. Sudeckiej, w których jednak, poza przekształceniem wewnątrz, dobudowano kondygnację poddasza poważnie zakłócającą bryłę architektoniczną budynku. Pierwotną formę zachował budynek dawnego żydowskiego Zakładu dla Przewlekłe Chorych fundacji Arnolda i Herrmanna Schottländerów przy ul. Sztabowej 93, w którym obecnie znajduje się specjalistyczna przychodnia przyszpitalna. Od wschodu przylega do niego niezagospodarowany, niszczący budynek szpitalny. Naprzeciwko znacznie przebudowanego głównego budynku szpitalnego, przy al. Wiśniowej 36, znajduje się dawny Żydowski Dom dla Samotnych Kobiet, mieszczący obecnie biura kilku prywatnych firm. Z kolei Żydowski Dom Opieki Społecznej również Fundacji Schottländerów, przy dawnej Wiśniowej 35 a obecnie 81 mieści Zakład Doskonalenia Zawodowego.

Bogaty zbiór obiektów ruchomego dziedzictwa kultury żydowskiej, w tym – jak się przypuszcza – najstarszą zachowaną żydowską macewę na terenie Polski, posiada Muzeum Miejskie we Wrocławiu. Na kolekcję judaików prezentowanych w dawnym pałacu królewskim składają się dzieła sztuki, wyroby rzemiosła artystycznego, przedmioty o charakterze rytualnym, a także przedmioty codziennego użytku oraz fotografie, które prezen-

towane są w trzech galeriach w ramach stałej wystawy pt.: „1000 lat Wrocławia”. Rzeźbiona płyta nagrobna upamiętniająca kantora Dawida otwiera pomieszczenie poświęcone średniowiecznym dziejom miasta, natomiast pozostałe eksponaty umieszczone są w salach prezentujących dzieje Wrocławia w okresie I oraz II wojny światowej. Jeden z fotos, przedstawiający spektakl Państwowego Teatru Żydowskiego, pt. *Sen o Goldfadenie*, znalazł się w sali dedykowanej wrocławskiemu życiu teatralnemu w okresie powojennym.

W Muzeum Archeologicznym – Arsenale, stanowiącym oddział Muzeum Miejskiego, znajdują się dwa eksponaty związane ze średniowiecznym okresem obecności społeczności żydowskiej na terenie Wrocławia, są to: XIII-wieczna płyta nagrobna, upamiętniająca Chaima, należąca do wspomnianego już zespołu najstarszych zabytków kultury żydowskiej miasta, a także kościany jad, czyli wskaźnik do czytania Tory odkryty na terenie lewobrzeżnej osady. Oba artefakty stanowią część wystawy pt. „Śląsk średniowieczny” zorganizowanej na parterze muzeum.

Istotnym miejscem na kulturalnej mapie powojennego Wrocławia był Dolnośląski Teatr Żydowski utworzony w 1946 r. Na potrzeby funkcjonowania teatru, dzięki szerokiej akcji społecznej, licznym prywatnym dotacjom oraz składkom, udało się odbudować zniszczoną podczas wojny salę dawnego niemieckiego kina, przekształconego następnie w teatr. W 1950 r. dwa działające w Polsce teatry żydowskie zostały upaństwowione, zaś w roku 1955 Państwowy Teatr Żydowski na stałe przeniósł się do Warszawy. W 1990 r. wojewoda wrocławski przekazał budynek teatru wrocławskiemu Teatrowi Polskiemu, który do dziś prowadzi tu Scenę Kameralną. Pamięć o dyrektorce i aktorce wrocławskiego Teatru Żydowskiego, Idzie Kamińskiej, przywołuje odsłonięta w 2005 r. na elewacji teatru tablica pamiątkowa.

Miejscem dialogu kultur we Wrocławiu jest Towarzystwo im. Edyty Stein, które w 1995 r. stało się właścicielem rodzinnego domu Patronki Europy, przy ul. Nowowiejskiej 38, zaadaptowanego na potrzeby działalności Towarzystwa. Celem instytucji jest propagowanie dziedzictwa E. Stein, porozumienie judeo-chrześcijańskie i polsko-niemieckie oraz wspieranie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Dom E. Stein służy przede wszystkim organizowaniu seminariów, warsztatów, wystaw i spotkań reprezentantów trzech kultur i trzech religii. Jest on dostępny do zwiedzania nieodpłatnie, na parterze mieści artystyczne wystawy czasowe, na piętrze można zwiedzać wystawę poświęconą pamięci Edyty Stein wraz z odtworzonym pokojem jej matki.

5. Obecny stan dostępności informacji i występowania analizowanych obiektów w zorganizowanej ofercie turystycznej

Poszukiwanie informacji na temat i historii, i dziedzictwa Żydów wrocławskich okazało się zadaniem wyjątkowo trudnym. Poza nielicznymi publikacjami kilku autorów zajmujących się tą tematyką (BORKOWSKI, KIRMIEL, WŁODARCZYK 2008, KICHLER 2006, LENARCIK 2007, ŁAGIEWSKI 1991, 1997; WŁODARCZYK, DUDA 2008, ZIĄTKOWSKI 2000, 2004) właściwie brak jest książek jej poświęconych. Wydano jedynie przewodnik Fundacji Dzielnicy Czterech Wyznań oraz książkę B. MACIEJEWSKIEJ i T. BRODY (2010), obie poświęcone Dzielnicy.

Analiza czterech publikacji poświęconych dziedzictwu Żydów polskich (BURCHARD 1990, DYLEWSKI 2009, KRYCIŃSKI, OLEJ-KOBUS, KOBUS 2010, BORKOWSKI, KIRMIEL, WŁODARCZYK 2008) wykazała, że spośród analizowanych w niniejszym artykule 35 obiektów wymieniano tylko osiem, a wśród nich najczęściej Synagogę Pod Białym Bocianem, Stary i Nowy Cmentarz Żydowski. Pojedynczo pojawiały się budynek Zarządu Gminy, Szpital na Wiśniowej, Szkoła na Żelaznej i judaika w Muzeum Miejskim. Przewodniki po Wrocławiu, spośród których poddano analizie pięć (*Wrocław...* 1970, KULAK 1998, PACIORKIEWICZ, CHWAŁKO 2003, MACIEJEWSKA 2008, CZERWIŃSKI 2010), wymieniają łącznie 12 takich obiektów, wśród nich Synagogę Pod Białym Bocianem, budynek Zarządu Gminy, Teatr, Stary Cmentarz Żydowski, Dom Edyty Stein i oba szpitale. Wśród przewodników wyróżnia się autorstwa J. Czerwińskiego – geografa i zasłużonego krajoznawcy, w którym autor nie tylko przedstawia w rozszerzeniu tekstu historię Żydów wrocławskich oraz elementy wyposażenia bożnicy i obrzędy, ale jako jedyny z wymienionych autorów podaje informacje o mniej znanych obiektach, takich jak siedziby Fundacji Oppenheima i Fränckla, sierociniec na Grabiszyńskiej czy tablice pamiątkowe poświęcone Norbertowi Eliasowi oraz Jakubowi i Lii Rotbaumom (2010).

Współcześnie coraz ważniejszą rolę w informacji turystycznej odgrywa Internet, stąd poddano ocenie także zasoby, które można odnaleźć pod hasłami dziedzictwa żydowskiego. I tak wyróżniono grupę domen prowadzonych przez organizacje pożytku publicznego (www.sztetl.org.pl, www.polin.org.pl – obie dzięki formule Web 2.0, umożliwiające współpracę ze strony użytkowników, <https://fodz.pl> – stronę Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego). Właściwie tylko pierwsza z wymienionych oferuje dość szeroki zakres danych, m.in. o dziewięciu obiektach z listy autorów,

drugi portal opisuje tylko pięć takich miejsc w mieście, podczas gdy ostatni nie zawiera jak dotąd żadnych informacji o obiektach związanych z historią Żydów wrocławskich. Ostatnią grupę analizowanych informacji dostępnych w Internecie były oferty wycieczek lub spacerów śladami wrocławskich Żydów. Poddano przeglądowi 10 ofert biur podróży i portali informacyjnych, wśród których znalazły się: jeden przewodnik internetowy wyspecjalizowany w informacji miejskiej w Europie (<http://www.inyourpocket.com>), jedna strona przewodnikowa prowadzona przez organizację POLIN (<http://www.jewish-guide.pl>), sześć biur podróży, w tym jedno amerykańskie (<http://momentumtours.com/Poland.htm>), jedno polskie specjalizujące się w ofercie związanej z dziedzictwem żydowskim (www.ourroots.jewish.org.pl), jedno polskie z siedzibą w Warszawie (Mazurkas Travel – na stronie www.jewishtravelagency.com) oraz cztery biura z siedzibą we Wrocławiu (ostatnie proponujące dwie oferty) (www.wroclawsightseeingtours.com, www.wroclawsilesiatours.pl, www.wycieczki-wroclaw.eu, www.wycieczki-po-wroclawiu.pl). W ofertach biur wymieniono w sumie tylko siedem obiektów z listy, w tym dziewięć razy pojawiła się wzmianka o Synagodze Pod Białym Bocianem, sześć o Starym Cmentarzu, po trzy o upamiętnieniu Synagogi na Wygonie, Nowym Cmentarzu i Domu Edyty Stein, po jednym razie – o budynku Zarządu Gminy i Szkole na Żelaznej.

6. Podsumowanie

Ze względu na dużą liczebność i ogromne znaczenie mniejszości żydowskiej w historii Wrocławia, nawet pomimo zniszczeń związanych z polityką nazistów podczas II wojny światowej, miasto to dysponuje wciąż znacznym potencjałem pod względem zasobów substancji zabytkowej. Podobnie, bez względu na odrzucenie przez wiele lat powojennych pamięci o tym dziedzictwie utożsamianym z niemieckim, do chwili obecnej pojawiło się już sporo różnego rodzaju upamiętnień poświęconych osobom lub wydarzeniom związanym z historią gminy. Autorzy opracowania na podstawie kwerendy bibliotecznej, wywiadów i badań terenowych wskazali w sumie liczbę 35 obiektów mogących stanowić przedmiot zainteresowania turystów kulturowych lub etnicznych.

Niestety, stan zagospodarowania i przystosowania do pełnienia takich funkcji przez te obiekty jest niezadowolający. Spośród wyodrębnionej grupy zabytków jedynie nieliczne spełniają kryteria obiektów przystosowanych do ruchu turystycznego, a mianowicie: Synagoga pod Białym Bocia-

nem wraz z siedzibą wrocławskiego Oddziału Związku Gmin, Dom Edyty Stein jako siedziba Towarzystwa i placówka Centrum Dialogu Kultur oraz oba zachowane cmentarze społeczności żydowskiej. W przypadku tego ostatniego miejsca dobre zagospodarowanie turystyczne jest zasługą włączenia cmentarza do struktur oddziału Muzeum Miejskiego we Wrocławiu. Niestety cmentarz przy ul. Lotniczej, choć udostępniany zwiedzającym, wymaga wzmożonych zabiegów konserwatorskich zmierzających do renowacji znajdujących się tam budynków oraz nagrobków, a także przedsięwzięcia dalszych prac porządkowych. Dobre zabezpieczenie oraz ekspozycję mają zabytki ruchome, co gwarantuje włączenie eksponatów w obręb wystaw stałych prezentowanych przez oddziały Muzeum Miejskiego. Pośród obiektów przystosowanych do ruchu turystycznego można wskazać również Scenę Kameralną Teatru Polskiego, czyli dawny Teatr Żydowski, który pomimo braku tablicy informującej o historii obiektu, posiada tablicę upamiętniającą Idę Kamińską, wraz ze wskazaniem dawnej funkcji budynku. Zasługą wrocławskiej Gminy Żydowskiej jest upamiętnienie zniszczonej przez nazistów Synagogi na Wygonie formą monumentalnego pomnika, stanowiącego ważny punkt na mapie turystycznej żydowskiego Wrocławia, a także nieistniejącego już gmachu siedziby Żydowskiego Seminarium Teologicznego. Stan zagospodarowania pozostałych obiektów pozostawia wiele do życzenia. Są one bowiem pozbawione tablic informacyjnych przybliżających ich historię, co dziwić może szczególnie w przypadku placówek oświatowych, pełniących funkcje edukacyjne, a także w przypadku szpitala żydowskiego, obecnie Okręgowego Szpitala Kolejowego, będącego przed wojną jednym z największych obiektów tego typu w Niemczech. W przypadku kilku budynków doszło także do poważnego naruszenia substancji architektonicznej w wyniku przebudów i adaptacji lub widocznego zaniedbania, skutkującego ich częściową dewastacją. Przebudowie uległ rzeczony szpital przy ul. Wiśniowej, Szpital przy Murze, Dom dla Kalek oraz dawne żydowskie przedszkole przy ul. Krzyckiej, natomiast najwyższe kondygnacje dawnej siedziby Towarzystwa „Eintracht” od dawna pozostają opustoszałe i zaniedbane.

Podobnie stan dostępności informacji na temat wymienionych na liście obiektów można określić jako bardzo zły. Spośród grupy badanych 35 obiektów tylko o 17 można było znaleźć przynajmniej jedną wzmiankę w publikacjach lub na stronach internetowych poświęconych bądź dziedzictwu narodu żydowskiego bądź turystyce. W sumie najwięcej razy pojawiła się informacja o Synagodze Pod Białym Bocianem i Starym Cmentarzu, a także Nowym Cmentarzu i budynku Zarządu Gminy (odpowiednio 20, 16, 9 i 7 razy), czyli o obiektach udostępnionych do zwiedzania, podczas

gdy o 18 spośród 35 badanych obiektów, a więc prawie o co drugim nie znaleziono informacji ani na analizowanych stronach internetowych, ani w studiowanych publikacjach. Informacje na ich temat autorzy uzyskali poprzez weryfikację w terenie oraz na dostępnych fotografiach i planach miasta, dzięki wywiadam m.in. z Jerzym Kichlerem, dawnym przewodniczącym Gminy Żydowskiej we Wrocławiu oraz z publikacji *stricte* naukowych dostępnych w bardzo ograniczonym nakładzie (WŁODARCZYK, DUDA 2008, ZIĄTKOWSKI 2000). Co gorsza, zdarzało się, że informacje pozyskiwane z różnych źródeł były ze sobą sprzeczne jeśli chodzi o lokalizację obiektów historycznych, na co nakładały się zmiany w numeracji domów w okresie powojennym.

Wydaje się, że obecny wysiłek miasta jest skoncentrowany na rozwoju i promocji produktu Dzielnicy Czterech Świątyń, a pozostałe elementy dziedzictwa materialnego Żydów wrocławskich położone poza nią, poza nielicznymi wyjątkami, czekają dopiero na pełną inwentaryzację. Potrzebę taką zgłaszały liczne osoby zainteresowane niniejszą tematyką, zarówno przedstawiciele Oddziału Gminy Żydowskiej, jak Jerzy Kichler, obecny jej przewodniczący Aleksander Gleichgewicht, jak i przedstawiciele świata naukowego, m.in. Tamara Włodarczyk czy Tomasz Duda ze Studium Kultury i Języków Żydowskich przy Uniwersytecie Wrocławskim. Studium to już prowadzi projekt studencki pod nazwą „Od ulicy Włodkowica do Pereca – żydowska przestrzeń Wrocławia”, którego celem jest przybliżenie studentom powojennej historii Żydów w mieście poprzez odtworzenie żydowskiej przestrzeni miasta w latach 1945–1968, a pierwszą fazą jest gromadzenie bazy adresów instytucji żydowskich działających w mieście, która zostanie udostępniona pod adresem zydowskiwroclaw.uni.wroc.pl. Autorzy niniejszego opracowania już podjęli taką próbę odnalezienia w przestrzeni miejskiej Wrocławia lokalizacji bożnic oraz cmentarzy żydowskich (DUDA-SEIFERT, MIKOŁAJCZAK 2012). Wydaje się jednak, że artykuł ten stanowi dopiero kolejne z opracowań, bo na inwentaryzację zasługują również miejsca lokalizacji istotnych obiektów w przeszłości, miejsca historyczne, takie jak związane z Holocaustem oraz ze słynnymi osobistościami narodowości żydowskiej, które we Wrocławiu żyły i pracowały. Istniejące upamiętnienia stanowią bardzo niewielką liczbę w stosunku do możliwości odtworzenia tej niezwykle istotnej części historii miasta. Tak postawione zadanie wymagałoby współpracy przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, m.in. także historyków, historyków sztuki, socjologów i kulturoznawców.

Strategia rozwoju turystyki dla Wrocławia na lata 2008–2013 (2008) wśród sześciu produktów turystycznych przewiduje jeden o nazwie „Wielokultu-

rowość”, który umiejscowiony jest w dzielnicy żydowskiej zwanej inaczej Dzielnicą Wzajemnego Szacunku, z jej czterema świątyniami i na rynku Starego Miasta oraz planowanym parku Siedmiu Kultur w parku Szczytnickim. Wśród czterech cech produktu wymieniane są pobyty tematyczne związane z historią Gminy Żydowskiej. Co ciekawe, wśród pięciu rynków docelowych autorzy Strategii identyfikują dwa, które dla autorów stanowią zasadnicze grupy zainteresowane dziedzictwem Żydów wrocławskich, a mianowicie: odbiorców turystyki kulturowej oraz turystów narodowości związanych z Wrocławiem. Potencjalna wartość produktu jest oceniana bardzo wysoko, a zatem jako szansa powtórzenia sukcesu krakowskiego Kazimierza. Jednakże autorzy opracowania uważają, że w ramach „Wielokulturowości” jak najbardziej można znaleźć miejsce dla rozwoju produktu opartego na dziedzictwie żydowskim w całej przestrzeni miasta. Oczywiście ograniczeniem są środki finansowe, jednak wydaje się, że prowadzenie inwentaryzacji miejsc historycznych i obiektów oraz tworzenie stron internetowych można realizować przy ograniczonych środkach. Można zaproponować kreację szlaków wirtualnych, które wymagałyby w ramach dalszej współpracy z miastem wystawienia tablic informacyjnych w miejscach wskazanych w projekcie takich tras. Obecnie można zgodzić się z autorami Strategii, że do słabych stron produktu turystycznego miasta należą głównie: brak ścieżek czy szlaków kulturowych łączących obiekty kultury materialnej i niematerialnej w liniowe produkty turystyczne, niewystarczający system informacji miejskiej i oznakowania atrakcji turystycznych, ale także w przypadku dziedzictwa Żydów wrocławskich należałoby wskazać brak inwentaryzacji miejsc i obiektów zarówno o charakterze materialnym, jak i niematerialnym oraz systemu dostępnej informacji o nich.

BIBLIOGRAFIA

- APANEL M., OSSOWICZ T., 2010, *Przestrzeń z charakterem*, „Tygodnik Powszechny”; <http://tygodnik.onet.pl/1,40482,druk.html> (dostęp: 3.09.2012 r.).
- Atlas architektury Wrocławia*, t. 1 i 2, 1997, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- BORKOWSKI M., KIRMIEL A., WŁODARCZYK T., 2008, *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Muzeum Historii Żydów Polskich, Warszawa.
- BURCHARD P., 1990, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Zakłady Graficzne, Warszawa.
- CZERWIŃSKI J., 2010, *Wrocław – przewodnik*, Wydawnictwo Eko-Graf, Wrocław.
- DUDA-SEIFERT M., MIKOŁAJCZAK T., 2012, *Żydowskie miejsca kultu i cmentarze Wrocławia – zmiany w czasie i przestrzeni*, „Studia Krajobrazowe”, t. III, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 85–104.
- DYLEWSKI A., 2009, *Zabytki żydowskie w Polsce*, Wyd. Dragon, Bielsko-Biała.

- Dzielnica Czterech Wyznań*, 2010, Biuro Promocji Miasta, Wrocław.
- Dzielnica Czterech Świątyń*, 2006, Biuro Rozwoju Wrocławia, „Urbanista”, nr 8, s. 26; <http://web.archive.org/web/20071118003731/http://www.urbanista.pl/ppw/26.pdf> (dostęp: 25.08.2012 r.).
- KICHLER J., 2006, *Cmentarz Cosel we Wrocławiu*, Midrasz [on-line] <http://jerzykichler.wordpress.com/2012/07/23/cmentarz-cosel-wroclaw-jewish-cemetery-wroclaw-breslau/>; (dostęp: 7.09.2012 r.).
- KOSMAŁA G., 2004, *Pomniki wojenne w krajobrazie kulturowym województwa opolskiego – zróżnicowanie i konflikt (zarys problemu)*, „Studia Śląskie”, t. 63, s. 249–264.
- KRYCIŃSKI S., OLEJ-KOBUS A., KOBUS K., 2012, *Zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Przewodnik*, Carta Blanca, Warszawa.
- KULAK T., 1998, *Wrocław. Przewodnik historyczny*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Leksykon architektury Wrocławia*, 2011, Gmina Wrocław, Wrocław.
- LENARCİK M., 2007, *Jewish cheritable foundations in Breslau*, „Medaon. Magazin für Jüdisches Leben in Forschung und Bildung”, nr 1, s. 1–16; medaon.de/pdf/A-Lenarcik-1-2007.pdf (dostęp: 1.09.2012 r.).
- ŁAGIEWSKI M., 1991, *Macewy mówią*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- ŁAGIEWSKI M., 1997, *Wrocławscy Żydzi 1850–1944*, Muzeum Historyczne, Wrocław.
- MACIEJEWSKA B., 2008, *Spacerownik wrocławski*, Agora, Wrocław.
- MACIEJEWSKA B., BRODA T., 2010, *Tajemnice świętej dzielnicy*, Via Nova.
- MEDLIK S., 1995, *Leksykon podróży, turystyki i hotelarstwa*, PWN, Warszawa.
- MÜLLER R.B., 2004, *Edukacja szkolna dzieci i młodzieży szkolnej we Wrocławiu w latach 1918–1943*, [w:] *Wrocławskie szkoły. Historia i architektura*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław, ss. 98–108.
- PACIORKIEWICZ P., CHWAŁKO E., 2003, *Wrocław. Dookoła Polski*, Pascal, Bielsko-Biała.
- Pięknieje Dzielnica Czterech Świątyń*, 2012; <http://www.gazetawroclawska.pl/artukul/635873,pienkieje-dzielnica-czterech-swiatyn-co-wyremontujazdjecia,1,4,id,t,sm,sg.html#galeria-material> (dostęp: 1.09.2012 r.).
- PODOLSKA J., 2010, *Spacerownik. Śladami Żydów z Ziemi łódzkiej*, Biblioteka Gazety Wyborczej, Agora SA, Łódź.
- MIKOS ROHRSCHEIDT VON A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen. Potencjał. Perspektywy*, GWSHM Milenium, Wydawnictwo KMB Druk, Gniezno.
- Strategia rozwoju turystyki dla Wrocławia na lata 2008–2013*, 2008, Urząd Miejski Wrocławia, Wrocław; turystyka.dolnyslask.pl/Strategia_rozwoju_turystyki_dla_Wroclawia (dostęp: 10.08.2012 r.).
- STUDZIEŃSKI T., 1999, *Rozwój turystyki a ochrona środowiska kulturowego*, „Problemy Turystyki”, nr 3–4, s. 21–34.
- WASZKIEWICZ E., 2007, *Powstanie, rozwój i zanik skupiska Żydów na Dolnym Śląsku (1945–1968)*, [w:] *Współcześni Żydzi – Polska i diaspora*, E. Waszkiewicz (red.), „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No. 3025, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 13–30.
- WŁODARCZYK T., DUDA T., 2008, *Szkoły żydowskie we Wrocławiu*, Fundacja Kultury i Edukacji Żydowskiej GESHER, Wrocław.
- Wrocław. Przewodnik po dawnym i współczesnym mieście*, 1970, „Sport i Turystyka”, Warszawa.
- Uchwała Rady Miejskiej Wrocławia XXXVIII/2451/05*, 2005.

Uchwała nr XLIII/1333/09 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 29 grudnia 2009 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w rejonie synagogi Pod Białym Bocianem we Wrocławiu, Biuletyn Urzędowy RMW z 31 grudnia 2009 r., nr 13, poz. 343; <http://uchwaly.um.wroc.pl/uchwala.aspx?numer=XLIII/1333/09> (dostęp: 2.09.2012 r.).

ZAREMSKA H., 2005, *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, „Mała Biblioteka PTPN”, t. 16, Poznań.

ZIĄTKOWSKI L., 2000, *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.

ZIĄTKOWSKI L., 2004, *Szkolnictwo żydowskie we Wrocławiu do połowy XIX wieku*, [w:] *Wrocławskie szkoły. Historia i architektura*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław, s. 57–63.

<https://fodz.pl>.

<http://www.inyourpocket.com/poland/wroclaw/sightseeing/jewishwroclaw>.

<http://www.jewish-guide.pl/sites/wroclaw>.

<http://www.jewishtravelagency.com/JewishTravel/JEWISH%20HERITAGE%20POLAND%20&%20PRAGUE%20A-5.pdf>.

<http://momentumtours.com/Poland.htm>.

<http://www.our-roots.jewish.org.pl/page2.html>.

<http://www.polin.org.pl>.

<http://www.sztetl.org.pl>.

<http://www.wroclawsightseeingtours.com/tours?page=2&symfony=1b0bdb2c348ad6569f6f742a62f2bf8d>.

http://www.wroclawsilesiatours.pl/en/piesze_kultura_zydowska.html.

<http://www.wycieczki-wroclaw.eu/index.php/pl/turystyka-przyjazdowa/wycieczki-po-polsce/143-szlakiem-zabytkow-kultury-zydowskiej>.

<http://www.wycieczki-wroclaw.eu/index.php/en/sightseeing-in-wroclaw/special-interest-tours>.

http://www.wroclaw.pl/wycieczki_z_przewodnikiem,1.dhtml.

<http://wroclaw.hydra.com.pl/mapy/wroclaw>.

<http://wycieczki-po-wroclawiu.pl/tl/-Wroclawscy-%26%23379%3Bydzi.htm>.

<http://zydowskiwroclaw.uni.wroc.pl>.

